
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

BASSO ÉS A TERMELŐERŐ APOLÓGIÁJA

Műhelytanulmány

MAJOR NÁNDOR

1.

Vajon a termelőerők vagy a termelési viszonyok dominálnak a termelési módban? Mindmáig nagy megosztásra okot adó kérdés ez a marxisták között. Marx, köztudomásúlag, megannyi írásában a termelőerők meghatározó szerepét emeli ki, s a marxisták többsége is erre esküszik. Lelio Basso is a termelőerőknek ad elsőbbséget *Szocializmus és forradalom* című, igen figyelemreméltó könyvében.¹ Úgy véli, Marx is ezen az állásponton van. De azt állítja, a „hagyományos” álláspontot védő marxisták szerint, mármint azok szerint, akik az osztályharcot korlátlan hatóerőnek tekintik, a termelési viszonyokat illeti meg az elsőbbség, s ilyen értelemben utalnak Marx közismert kitételére is, mely szerint a termelési viszonyok „a termelőerők fejlődési formái”.

Basso azt tűzte ki e könyvben feladatául, hogy egészében véve rekonstruálja² a marxi gondolatot, hogy megmutassa, mit ért Marx szocializmuson, s miként vélekedik a szocialista forradalomhoz vezető stratégiáról. Kijelenti, hogy feladata teljesítése négy szinten végzendő kuta-

¹ Lelio Basso: *Socijalizam i revolucija* (Szocializmus és forradalom). Globus, Zagreb, 1981. — Az eredeti: *Socialismo e rivoluzione*, Feltrinelli, Milano, 1980.

² A marxizmus rekonstrukciója — J. Habermas fogalma. A hetvenes években Nyugaton több marxista abból kiindulva, hogy Marx némely tétele helytelennek bizonyult, a marxizmus felújításának szükségét hangoztatja, hogy a jelenben hatékony lehessen. Lásd pl. Oskar Negt: *Šta je obnova marksizma i zašto nam je ona danas potrebna?* (Ma a marxizmus felújítása és miért van rá ma szükségünk?), a *Marx nakon sto godina* (Marx száz év múltán) című gyűjteményben, Globus, Zagreb, 1984. — Basso említett műve bevezetőjében részletesen elmondja a mű rendeltetését. „Kísérletem abból áll, hogy ezen lehetséges irányzatok közül (mármint a marxizmus irányzatai közül — M. N.) előadok egyet, mely kétségtelenül megőrzi az alapvető gondolat és módszer kontinuitását és következetességét, és amely egyúttal a tőkés társadalom elemzésének és a munkásmozgalom stratégiájának alapjául is szolgálhat” — írja. Lásd: i. m., 34. lap. Vagy: „Marx gondolatvilágának ezen rekonstrukcióját, melyben mellőzzük az ortodox sémákat, megkíséreljük a következő két mozzanat köré csoportosítani...” I. m., 51. lap.

tást igényel, minden szintnek megvan a maga témája, s a kutatásszintek összefüggnek egymással. Az alapszint témája az ember szabad fejlődése, ez van Marx egész művének homlokterében. Idetartozik az elidegenedés és annak leküzdése, vagy — Basso ezeket a kifejezéseket is használja — a humanizáció és a dehumanizáció. A második szinten a történelem ügye, tehát a történelmi materializmus problémái vannak. A harmadik szinten Basso a jelenkor problémáit, mindenekelőtt a kapitalizmusét vizsgálja, a negyedik pedig a forradalom ügyét, a tőkés társadalom túlhaladását. „Ez a négy szint összefügg egymással — írja Basso —, mert a humanizáció folyamata és a humanizáció—dehumanizáció dialektikája a termelés és a termelési mód konkrét történelmi talaján történik, mert a tőkés társadalom az elidegenedés csúcspontja, egyúttal azonban feltételeket teremtet túlhaladására is, és végezetül azért, mert a forradalomnak meg kell szüntetnie az emberiség „előtörténetét”, és utat kell nyitnia ama világ felé, melyben a humanizáció folyamata új alapon lesz képes folytatni fejlődési útját.”³

Ezúttal kizárólag a termelési mód problémái foglalkoztatnak bennünket, s még sommás választ sem adhatunk a kérdésre: vajon ilyen hozzáállással megközelítőleg igaz és teljes képet kaphatunk-e Marxról? Basso — emlékeztetünk — az egész mű rekonstrukciójára vállalkozott. Megbecsüljük azokat a műveket is, amelyek az ígértnél kevesebbet adnak, vagy amelyek felettébb sajátos prizmán át, polémiára ingerelve láttatják a marxi művet. Aki Marx nyomdokain halad, igen széles csapást követ, még ha keskeny ösvényen jár is.

Témánkra nézve Basso művében a második kutatási szinten kell választ keresnünk. Gondolatmenete természetesen az első szint eredményeire támaszkodik. Az első szinten abból indul ki, hogy Marx a társadalmi fejlődés mibenlétét mindenekelőtt az emberben rejlő erők és képességek felszabadításában, az ember önrealizálásának szükségében látja, tehát olyan feltételek kialakításában, amelyek ehhez vezetnek. A folyamat minden ember egyéniségének szabad fejlődésében csúcsosodik. Marx előtt, természetesen, nem az absztrakt ember vagy emberiség lebeg, hanem az öntudatos, szabadon tevékenykedő ember, a történelemben munkálkodó társadalmi lény.

Természetesen, Bassónak szembe kellett néznie a kérdéssel: ha úgy véli, hogy Marx egész művének „fő témája” az emberi képességek kifejlesztésének szüksége, vajon Marx szerint a történelmi folyamat — számításba véve mind objektív, mind szubjektív vetületét — az említett irányba vezet-e? Más szóval: a folyamat objektív és szubjektív vetülete közötti dialektika mit tesz lehetővé, s mit szükségessé? E folyamat eldőlte mennyiben a tudatos társadalmi erők küzdelmének dolga, s mennyiben függ magától a folyamat objektív irányultságától?

³ I. m., 52—53. lap.

Érdekes, hogy Basso az első szint témáját a szocializmusba vezető folyamat objektív vetületének vázolásával vélte kimeríteni, a szubjektív vetület meglétére vagy szükségére legfeljebb publicista módon utalt.⁴ Kiemeli, meghatározott irányba fejlődni csak akkor lehet, ha az objektív mozzanat erre módot ad; a szubjektív mozzanat irányultsága egy-magában elégtelen. De mintha a történelmi folyamat objektív vetületében nemcsak a lehetőség kialakulását látná, hanem úgy vélné, ennek az objektív mozzanatnak teleologikus „menete” van. „Az emberi erők szabad fejlődése Marx szerint tehát tendenciaként bennerejlik a történelemben, és annak belső hajtóerejét képezi — írja Basso —, hajtóerőt, melynek folyton le kell küzdenie az akadályokat, amelyek másfelől újfent jelentkeznek, s méghozzá a történelmi folyamat támasztja őket dehumanizálás formájában.”⁵ De ha a fejlődés objektívan is a humanizálódási irányába vezet, nemcsak lehetőséget ad rá, kérdésessé válik a szubjektív társadalmi erők küzdelmének szüksége és értelme.

Basso tehát a történelmi folyamat objektív vetületében a humanizáció és dehumanizáció dialektikáját látja munkálkodni. Voltaképpen azt a sokat vitatott tételt hangoztatja, hogy csak a dehumanizációs jelenségek árán léphetünk a humanizáció magasabb fokára.⁶ De a humanizációról alig szól, figyelmét a dehumanizációra összpontosítja. A dehumanizációs mozzanatok két megnyilatkozási formáját külön is kiemeli: a terméknek a termelőtől való elidegenedését és felette való uralmát, amelyet a vallási elidegenedés példájára hivatkozva univerzális rangra emel, meg az elidegenedés hatására kialakuló misztifikált tudatot, mely lehetlenné teszi valóságos összefüggések és emberi viszonyok felismerését. Ezért e viszonyok valóságos tartalma miszteriózus marad a termelő előtt, megnyilatkozási formái pedig természetesnek látszanak, de egyúttal függetlennek is az emberi akarattól. Ellenőrzésre alkalmatlannak tetszenek, az emberi élet felett uralkodónak tűnnek. Basso itt nem utal az árufetisizmusra, de nyilván arra gondol.

Basso szerint a tárgy szubjektummá válása az emberiség egész történelmének kulcsa,⁷ s nem mulasztja el kiemelni, hogy „Marx szerint az

⁴ A szocializmus koncepcióját az ember emancipációjaként fogja fel, mely bizonyos társadalmi folyamat során következik be, de a szubjektív oldalát itt a kulturális forradalom révén megváltozó ember szintjén dolgozza csupán fel.

⁵ I. m., 59. lap.

⁶ Nemcsak idézi Marx erre vonatkozó szavait, hanem maga is többször hangoztatja ezt a nézetet. Például, miután a *Grundrisse-ből* idézi, hogy az egyén képtelen hatalmába keríteni társadalmi viszonyait, mielőtt még jómaga e viszonyok létrehozójává nem válik, hozzáteszi: „E viszonyokat a kapitalizmus teremtette, a kapitalizmus pedig, mely ugyancsak egy történelmi és átmeneti fázis, ily módon készíti elő a magasabb fázis előfeltételeit.” I. m., 102. lap.

⁷ „Később látni fogjuk, hogy éppenséggel az a folyamat, melyben a termék megszűnik tárgy lenni, és nemcsak kisiklik a termelő ellenőrzése alól, hanem uralkodik felette, a tárgyé, amely szubjektummá változik és fordítva, az emberiség egész történelmének kulcsa, melynek egyik szimbóluma a vallási elide-

ember, aki elveszti a termelési folyamat feletti, azaz a tevékenység terve és célja feletti ellenőrzést, elveszti az emberi sajátosságot is, és lehetetlenné teszi minden egyes ember szabad fejlődését...⁸ Ad egy tömör megfogalmazást is: „Elmondhatjuk tehát, hogy a ‚dehumanizáció‘ az embernek mint finalizált folyamatok tudatos ténykedőjének átváltozása bizonyos titokzatos folyamat tárgyává, méghozzá a misztifikált tudat révén. Ily módon az ember nem ismeri fel többé saját alkotómunkája tárgyát sem, hanem önókul látja a szubjektum—objektum viszonyt, mint egy sötétkamrában.”⁹

De a dehumanizáció ezen folyamata, ha hinni lehet Bassónak, együttal — vagyis dialektikusan — megteremti a humanizáció feltételeit. Ha ezt konkretizálná, megkapnánk a dehumanizáció—humanizáció beígért dialektikájának objektív vetületét. Ezzel azonban adósunk marad. Csak futtában utal rá, hogy a termelőerők fejlődése vagy a termelés társadalmasításának foka objektíven meghozza a humanizáció feltételeit.¹⁰ Beszél ugyan „küzdelemről” és „a társadalom tudatos átrendezéséről”, de nem magyarázza meg, miként hatol be az osztályharc szubjektív dialektikája ebbe a folyamatba. Csak homályos utalásokra bukkanunk, amelyekben ismételtelen három dolog jelentősége domborodik ki: a termelőerők dominálásának jelentősége, aztán azon körülménynek a jelentősége, hogy az ember ellenőrizze a társadalmi termelés folyamatát és az egész társadalmi életet, végezetül azon körülmény fontossága, hogy Marx számára e folyamatban nem a gazdasági kizsákmányolás a lényeges, hanem az, hogy az ember ura legyen a társadalmi folyamatoknak.

E homályos kifejtésnek jó példája a következő idézet, melyben az előbb említett mindhárom elem egy helyütt szerepel, anélkül, hogy egymás közti viszonyukat kihámozhatnánk. „És itt nemcsak hogy fellelhetjük, mindenekelőtt, a folyamatosságot Marx harcának központi témájával kapcsolatban — írja Basso —, hanem bizonyossá válik, hogy a központi téma nem a kizsákmányolás gazdasági problémája, hanem a termelőerők dominálásának problémája, a jövő szabad és tudatos felépítése az emberi közösség részéről.”¹¹

Noha Basso okfejtése felettébb homályos, megkockáztatjuk a következő értelmezést: Marx művének homlokterében az az elképzelés áll,

genülés, külön a tőkés társadalomra vonatkoztatva” — írja Basso. I. m., 62. lap.

⁸ I. m., 62. lap.

⁹ I. m., 64—65. lap.

¹⁰ Hamisítatlan idillikus hangvétel: „A kapitalizmus megteremtette a társadalmi, közös termelés feltételeit, az pedig, amit még meg kell bódítani, nem más, mint közösen uralkodni a társadalmi élet felett, nem csupán a magánélet felett...” (A kiemelés az enyém. — M. N.) I. m., 102. lap. — Az olvasó olyan benyomást szerez, mintha a kapitalizmus elvégezte volna már a nehezét, ami még hátramaradt, csekélység.

¹¹ I. m., 106. lap.

hogy a történelmi folyamat objektív és szubjektív mozzanatai egyaránt az ember szabad fejlődése felé vezetnek, aminek legfőbb kifejezője a termelési és minden más társadalmi folyamat ember által történő ellenőrzése.¹² Ez az első szinten végzett kutatás sommás konklúziója, erre épül a történelmi materializmusra vonatkozó fejtegetés, benne a termelési mód értelmezése is.

Ezek után tehát át is térhetnénk a bennünket tulajdonképpen érdeklő kérdés áttekintésére. Sajnos azonban függőben maradt még két dolog, s ezeknek a továbbiak során fontos szerepük lesz.

Az első kérdés ahhoz a felfogáshoz kapcsolódik, mely szerint a szocializmus lényege nem az ember kizsákmányolásának a megszüntetése, hanem a társadalmi folyamatok ember által való ellenőrzése. Itt egyazon folyamat két elválaszthatatlan mozzanatáról van szó. Már itt előreveti árnyékát Basso tévedése, mely csak a második kutatási szinten teljesedik majd ki, a történelmi folyamat objektív és szubjektív mozzanatában jelentkező ellentétek teljes szétválásztása révén és jellegük gyökeres különböző voltánuk megítélésében.

A másik kérdés a termelőőrkre vonatkozik. Miként látni fogjuk, a második szinten, ahol a történelmi materializmus kérdéseit fejtegeti, Basso a társadalmi formáció kérdéseiről értekezik, anélkül azonban, hogy tisztázná a társadalmi formáció és a termelési mód közötti viszonyt, valamint a termelési módon belül a termelőőrök és termelési viszonyok közötti összefüggést. Az első szinten azonban, melynek konklúzióit épp most igyekszünk összegezni, a szövegben megjelenik a következő közcím: „Az emberi társadalom tudatos rekonstrukciója: a termelőőrök dominálásának problémája.” Az utána következő szövegben azonban a termelőőrök csak egy helyen szerepelnek, még hozzá a fentebb már idézett szövegrészben, miszerint Marx központi témája „nem a kizsákmányolás gazdasági problémája, hanem a termelőőrök dominálásának problémája...”

Tehát az alcím is, ez a szövegekörnyezet is a termelőőrök dominálásáról beszél. De hol dominálnak a termelőőrök és mi felett? Basso erről itt, a „milyen szocializmust?” kérdésével foglalkozó részben, nem nyilatkozik. Természetesen, van elképzelésünk arról, hogy milyen értelemben beszél Marx a termelőőrök dominálásáról, ezúttal azonban arra vagyunk kíváncsiak, miként vélekedik erről Basso. Úgy vesszük, hogy az első szinten végzett elemzése során befejezetlen gondolatot közölt. Óvatosságunk, később majd kiderül, nem alaptalan. A második kutatási szinten ugyanis, ott, ahol a történelmi dialektika dolgát taglalja, váratlanul erre a kijelentésre bukkanunk: „Ellenben; miként már az első fejezetben

¹² „Érdekes, hogy Marx mindig elutasította a kommunista társadalom anticipációjának leírását és a jövőre vonatkozó programok gyártását, egy pont kivételével, amely tehát a jövő társadalom lényegét jelenti számára, ez pedig a társadalmi termelőfolyamat tudatos ellenőrzése, hogy lehetővé váljon mindenki számára a szabad fejlődés. — I. m., 107. lap.

mondottuk, a történelmi dialektika Marx szerint az emberiesülés és a rehumanizáció dialektikája, melyben a termelőerő fejlődése a mozgatóelem.”¹³ Azonban emlékeztetünk rá, hogy írásunk elején már idéztük Basso nézetét, miszerint a történelem belső hajtóereje „az emberi erők szabad fejlődése”. Mi legyen hát a mozgatóerő? Megállapítva következetlenségét, készek vagyunk Basso újabb ötletét utólag is tudomásul venni. Tehát a történelmi folyamat mozgatóeleme, noha okát nem tudjuk, a termelőerő. A történelmi folyamatban a termelőerő dominál. Mint látni fogjuk, ebből is bonyodalom származik.

2.

A történelmi materializmus problémáinak Basso a harmadik fejezetet szenteli, melynek címe: „A forradalmi praxis”. Emlékeztet rá, az előző fejezetben már megadta a választ arra, milyen szocializmust szorgalmazott Marx, itt tehát azt világítja meg, milyen forradalomért küzdött. Ugrás vagy folyamat a forradalom? Köztudott, hogy Marx mindkét értelemben használta a fogalmat: úgy is, mint egy időpontban bekövetkező roppant összeütközést a hatalom meghódításáért, meg úgy is, mint egy egész korszakot betöltő folyamatot. Basso elméletileg nem tisztázza a forradalmi praxis fogalmát vagy azt, ki e praxis hordozója, csak közli, hogy mindmáig „jelentős kétértelműség maradt fenn a forradalom mint érszakon alapuló pillanat és mint forradalmi praxis között”. Így tudjuk meg, hogy Basso forradalmi praxison az egész korszakot betöltő átmeneti időszak forradalmi gyakorlatát érti.

Kiemeli, hogy Marx alapvető műve, melyben a történelmi materializmus elveinek kidolgozásán eltöltött mintegy tizenöt évig tartó munkáját tömören összegezte, s amely jómaga szerint egész kutatómunkájának vezérfonalát tartalmazza, köztudottan az 1959-ből származó A politikai gazdaságtan bírálatához fűzött Előszó. Aztán idézi azokat a részeket, melyek szerinte kulcsjelentőségűek. Minthogy Marx minden interpretátorára nézve felettébb jellemző, mit idéz ebből a mindössze négy lap terjedelmű műből, érdemes tájékozódnunk Basso kiindulópontjai felől.

„Fejlődésük bizonyos fokán — idézi Basso Marxot — a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény... Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki

¹³ I. m., 123. lap.

mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabb rendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakulnak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak vagy legalábbis létrejövőfélben vannak... A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához. Ezzel a társadalomalakulattal ennél fogva lezárul az emberi társadalom előtörténete.¹⁴

Az első dolog, amire Basso ennek az idézetnek alapján rámutat, hogy Marx itt az egyik társadalmi formációból a másikba, magasabb rendűbe való átmenet *általános elvét* adja meg,¹⁵ ami abból is látszik, hogy egy szóval sem jelezte, mi szerint van különbség a feudális társadalomból a tőkésbe, majd pedig a tőkés társadalomból a szocializmusba való átmenet között. Ilyen megszorítást nem lát abban a rövid idézetben sem, amelyet *A tőke* francia kiadásából vett könyve mottójául: „Az egyetlen valóságos út, melyen egy meghatározott termelési mód és a neki megfelelő társadalmi rendszer saját elpangása és saját átalakulása felé halad, sajátosságai ellentmondásainak történelmi fejlődési útja.”¹⁶

Basso azt állítja, e két idézet alapján választ adhatunk a kérdésre, mi a társadalmi formáció, az olvasó azonban rögtön látja, a választ tulajdonképpen *A tőke* német és francia kiadásának szövegkülönbségére alapozza, emlékeztetve rá, hogy a francia kiadást maga Marx redigálta. Ugyanis a francia kiadásból vett mottóban a Gesellschaftsform-ot (márpedig Basso szerint Marx szóhasználatában ez azonos a Gesellschaftsformation-nal) ekként fordították: „a termelési mód és a neki megfelelő társadalmi rendszer”. A filológiai nyomozás eszközeire hagyatkozva Basso kijelenti: Marx az Annyenkovhoz írt levelében épp azt fejtette ki, mit ért „termelési módon és neki megfelelő társadalmi rendszeren”. Tüstént idézi is a levél idevágó részét. Íme: „Tételezze az emberek termelőképességeinek meghatározott fejlettségi állapotát, és megkapja az érintkezés és a fogyasztás megfelelő formáját. Tételezze a termelés, az érintkezés és a fogyasztás meghatározott fejlődési fokát, és megkapja a társadalmi szerkezet megfelelő formáját, a család, a rendek vagy az

¹⁴ Marx—Engels *Művei*, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1971., 13. kötet: *A politikai gazdaságtan bírálatához*. Előszó, 6—7. lap.

¹⁵ Lelio Basso, i. m., 116. lap.

¹⁶ Fordításunk nem *A tőke* francia kiadása, hanem a Basso könyvében talált szöveg alapján készült. — I. m., 116. lap.

osztályok megfelelő szervezetét, egyszóval a megfelelő polgári társadalmat. Tétélezzen ilyen polgári társadalmat, és megkapja a megfelelő politikai rendszert, mely csak hivatalos kifejezése a polgári társadalomnak.”¹⁷

Basso ennyiben hagyja a dolgot: nem fogalmazza meg, mit tekint Marx nyomán társadalmi formációnak; ráhagyja az olvasóra, hámozza ki az idézetekből, melyeket elébe tálalt. Úgy véljük, hogy társadalmi formáción azt a „modellt” érti, melyet egy-egy termelési mód és a vele együvé tartozó „polgári társadalom” egésze ad.

De hat lappal később, noha a szövegkörnyezet nem kívánja feltétlenül meg, Basso mellesleg elmondja, mit tekint társadalmi formációnak, s mint más hasonló esetekben, definíciója lényegbevágó dolgokban elűt a korábban mondottaktól. „Éppenséggel a 'társadalmi formációt' — írja Basso —, azaz, miként láttuk, a társadalmi viszonyok összességét, melyet meghatározott termelési folyamat hozott létre, tekinti Marx 'az egész történelem alapjának'.”¹⁸ Basso itt két meglepő dolgot közöl: az egyik az, hogy a történelem alapja a társadalmi viszonyok, miközben korábbról tudjuk tőle, hogy a történelem hajtóeleme a termelőerők fejlődése. Mármint, milyen viszonyban állhat egymással ez az „alap” és a „hajtóelem”? Basso föl sem teszi ezt a megkerülhetetlen kérdést. A másik meglepetés az, hogy a társadalmi formációt csupán a termelési folyamat alkotta társadalmi viszonyok képezik, holott ha elfogadjuk Basso korábbi Marx-magyarázatát (miszerint a társadalmi formáció nem más, mint a termelési mód plusz polgári társadalom), akkor a társadalmi formáció felőleli egyebek mellett a termelőerőket is, nemcsak a társadalmi viszonyokat.

De Basso a „tétélezze... és megkapja...”-féle Marx-idézetből levont még egy fontos következtetést: A termelési mód és az úgynevezett polgári társadalom egésze (illetve a politikai rendszer) között fennálló szükségyszerűségi viszony arról tanúskodik, hogy totalitással van dolgunk. Persze, felettébb érdekes, hogyan tekint a totalitásra; marxisták között erről is évek óta vita folyik. Kifejti, „nem különféle koegzisztáló részek egyszerű halmazáról, hanem részek összefüggő egészéről van szó, melyben szükségyszerű viszonyok uralkodnak az egyes részek között, tetézve mindazzal, ami mindegyik résznek megadja a maga jelentését és szerepét, hogy biztosítva legyen a csoport működése”.¹⁹

A totalitásnak tehát a részekkel szemben külön léte van, ez adja, hogy „ereje” meghaladja a részek „erejét”. Vagyis a totalitás belső regulatívát érvényesít, az alárendelt részeket koordinálja. A belső erő határfokát Basso, sajnos, nem konkretizálja kellőképpen; hol közönséges koordináló funkcióról beszél, hol viszont még a legszilajabb forradalmi bomlasztó

¹⁷ Marx—Engels *Művei*, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1971., 27. kötet, 429. lap.

¹⁸ Lelio Basso, i. m., 123. lap.

¹⁹ I. m., 117. lap.

tevékenységgel való ellenállási képességről is, akár a formáció hanyatló szakaszában is. Mindazonáltal Basso kiemeli, Marx szerint még sincs a totalitáson belül kizárólag egyirányú meghatározottság, hanem kölcsönhatás is a részek között.

Basso a totalitásnak a társadalmi formáció esetében való működését illusztráló két idézetet közöl Marx *Grundrisséjéből*, melyek a totalitás-fogalom kialakítása szempontjából csakugyan fontosak. Íme az első: „Az eredmény, amelyre jutunk, nem az, hogy termelés, elosztás, cseré, fogyasztás azonosak, hanem, hogy valamennyien egy totalitás tagjai, különbségek egy egységen belül. A termelés az átfogó, átfogja mind önmagát a termelés ellentétes meghatározásában, mind a többi mozzanatot... Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg, s e különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyait. Persze a termelést, egyoldalú formájában, magát is meghatározzák a többi mozzanatok... Végül meghatározzák a termelést a fogyasztási szükségletek. A különböző mozzanatok között kölcsönhatás van. Minden szerves egésznél ez az eset.”²⁰ A másik: „Gondoljuk meg, hogy az új termelőerők és termelési viszonyok nem a semmiből fejlődnek ki, nem a levegőből, sem nem az önmagát tételező eszme öléből, hanem a termelés meglévő fejlődésén és hagyományos, tradicionális tulajdonviszonyokon belül és ezekkel ellentétesen. Ha a kiteljesedett polgári rendszerben mindegyik gazdasági viszony előfeltételezi a másikat a polgári-gazdasági formában és ily módon mindegyik tételezett egyszermind előfeltétel, úgy minden szerves rendszerrel ez az eset. Magának ennek a szerves rendszernek mint totalitásnak megvannak az előfeltételei, és totalitássá fejlődése éppen abban áll, hogy a társadalom valamennyi elemét alárendeli magának, illetve a neki még hiányzó szerveket létrehozza belőle. Így válik történelmileg totalitássá. Az e totalitássá levés a szerves rendszer fejlődésének egyik mozzanata.”²¹

Idézetünk kissé bővebb, teljesebb Bassóéénál. A maga részéről a fentiek alapján erre a következtetésre jut: „A totalitás tehát nemcsak a gazdasági folyamatot öleli fel különböző mozzanataival — a termelést, körforgásában, elosztást, fogyasztást, hanem felöleli a társadalom minden elemét és az egész társadalmi életet, a politikai, a jogi, kulturális és többi formákkal együtt.”²² Így tudhatjuk meg immár harmadszor — ismét közvetve —, mit ért Basso társadalmi formáción. Ezt a totalitást. Készek vagyunk egyetérteni vele. De felhívjuk a figyelmet, hogy „a kulturális és egyéb formák” nem tartoznak sem a termelési módhoz, sem a politikai rendszerhez, melyek együttvéve — az eddig hallottak alapján — a társadalmi formációt képezik. A társadalmi formáció eme

²⁰ Marx: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*, Első rész, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1972., 25—26. lap.

²¹ Marx, i. m., 180. lap.

²² Lelio Basso, i. m., 119. lap.

harmadik megfogalmazása olyasmit is felölel, amit a korábbiak nem tartalmaznak.

Látni fogjuk, Basso igen helyesen rámutatott: a totalitás nem a társadalmi formációval együtt eleve adott dolog, hanem történelmileg képződik, bizonyos folyamat során fejlődik. Arról azonban már egy szót sem szólt, mik ennek a fejlődésnek az előfeltételei, safelett is elsiklik, hogy a kialakult totalitás nem maga a szerves egész mint dolog, hanem e szerves egész fejlődésének egy mozzanata. Basso a társadalmi formáció és annak totalitás-mozzanata közötti viszonyt nem kísérli meg ilyen értelemben tisztázni, ellenkezőleg, a totalitást gyakran azonosítja a társadalmi formációval. Ami pedig Basso további nézetei miatt különösen fontos: nem határozza meg azt az időpontot — akár célmeghatározással —, amikor a társadalmi formáció esetében a totalitássá fejlődés folyamatában a totalitás állapota bekövetkezik. Így ugyanis a totalitássá válás időpontját nem viszonyíthatjuk, például, a társadalmi formáción belül a termelési mód dominánssá válásának időpontjához, vagy ahhoz az időponthoz, amikor egy termelési mód alapvető belső ellentmondása megjelenik.

A fentiek fényében érdemes szemügyre venni Basso következő sorait: „Azonban Marx szerint a tőke bevezetése totalizáló erőként működik már azon társadalmi formáción belül, mely a földművelésen alapszik, amelyik tehát megelőzi (a tőkét — M. N.), mindaddig, amíg új formációt nem teremt, mely ezen erő impulzusa következtében mint új, következetes totalitás nyer formát.”²³

Csakugyan a tőke volna a társadalmi formációban — akár a régiben, akár az újban — a totalizáló erő? Mi a tőke? Egyfelől meghatározott termelési viszony, másfelől termelőerő is lehet. Basso itt annyiban pontatlan, hogy egy társadalmi formációban a termelési mód a totalizáló erő, melynek két elválaszthatatlan mozzanata a termelőerő és a termelési viszonyok között fennálló dialektikus kapcsolat. Nem a tőke, hanem a tőkés termelési mód. Vagy a feudális termelési mód. Mert mind a tőke-viszony, mind a tőke mint termelőerő képtelenek történelmileg elkülönülve elsőnek megjelenni, ha pedig együtt, egybekapcsolva jelennek meg, az már tőkés termelési mód. És valóban: mihelyt a társadalmi formációban, melyben a feudális termelési mód dominál, megjelenik a tőkés termelési mód, abban a társadalmi formációban két termelési mód totalizáló ereje fog működni, különböző hatásfokkal, s nyílt lehetőséggel, az artikulációt is beleértve. Természetesen, nem a tőkés termelési mód mint dolog fog önmagától totalizáló erővel hatni, hanem az emberek révén, akik érdekeiktől vezérelve céltudatosan küzdeni fognak a tőkés termelési mód elterjedéséért.

Talán itt a legjobb alkalom, hogy elmondjuk egy észrevételünket. Az

²³ I. m., 119. lap.

eddigiek során többször is felhívtuk a figyelmet Basso tétovázó, ellentmondásos nézeteire, például azzal kapcsolatban, mi a történelem alapja vagy hajtóereje, mi a társadalmi formáció, mi annak totalizáló ereje, s az elkövetkezőkben ugyanilyen tétovázást látunk majd a tőkés társadalom alapellentéte dialektikájának meghatározásakor. E tétovázás legtöbbször abban nyilvánul meg, hogy egy-egy dolgot hol a termelőerőknek, hol a termelési viszonyoknak tulajdonít. Véleményünk szerint ez gyakran annak következménye, hogy Basso lebecsüli a termelési mód jelentőségét, ezért nem is tárgyalja helyét és szerepét a társadalmi formációban és a történelmi folyamatban, s mindannyiszor, amikor egy jelenséggel kapcsolatban a termelési módot kellene megneveznie, vagy amikor csak a termelési módon keresztül, mint annak egy-egy mozzanatát nevezhetné meg a termelőerőt vagy a termelési viszonyokat, Basso közvetlenül, a termelési mód fogalmát mellőzve nevezi meg őket. Ez aztán megannyi félreértésnek a forrása.

A totalitás működésével kapcsolatban Basso még egy fontos dolgot közöl. Úgy véli, „belső logikájának” legfőbb megnyilatkozása egyfelől az a folyamat, melyben a tőkés viszonyok állandóan újratermelődnék, másfelől a tudat teljes misztifikálódása, minek következtében a múlt-kor történelmi viszonyok is természeti jellegű adottságnak mutatkoznak. Egyúttal felhívja a figyelmet, hogy ilyen összetett társadalmi jelenségben elkerülhetetlenek a zavarok. Egyebek mellett a háborúkat és kríziseket említi. A rendszer azonban — mert totalitás — ilyen esetekben is igyekszik helyreállítani a megbomlott egyensúlyt.

Mármost, nem ok nélkül felteszi a kérdést: ha a társadalmi formáció kohéziós erővel rendelkező totalitás, és ennek alapján igazgatja részeit, szembe kell nézni a szerkezet és folyamat közötti viszonyra vonatkozó kérdéssel, választ kell adni, miként jelentkezhet változást tartalmazó genetikus folyamat a formáción belül, honnan származhatnak és miként maradhat meg „egy következetes rendszeren” belül. Emlékeztet rá, Althusser erre a kérdésre úgy válaszolt, a változás a rendszert meghaladó transz-determináció hatására jelenik meg, Basso azonban felteszi a kérdést, van-e erre a marxista gondolatvilágon belül is válasz. Utal rá, semmi kétség, hogy Marx mindig történelmileg, tehát fejlődésükben vizsgálta a társadalmi jelenségeket, de ahhoz sem fér kétség, hogy a tőkés társadalom belső szerkezetét vizsgálta, a felszíni jelenségek mögött rejlő valóságos viszonyokat, éppen azért, hogy kimutassa azokat az ellentmondásokat e világban, melyek múlhatatlanul e világ túlhaladásának szükségéhez vezetnek. A marxista választ a dialektikában látja, ezért szerinte minden „következetes rendszert” úgy kell felfognunk, hogy a dolgokat a mozgás folyamatában ölelik fel, hogy feltételezzük változásukat, és a dolgok szerkezetét is a fejlődés folyamatában vizsgálják. Szerinte helytelen volna Marxot úgy értelmezni, hogy a totalitás elve a statikusan felfogott társadalmi formációra érvényes, mert Marx számára

mindenekelőtt a történelmi folyamat a fontos, azt pedig dialektikusnak látta, melyben benne foglaltatik a „meglevő állapot” is meg annak tagadása is. Ez együttvéve teszi a totalitást. Idézi is Marx következő szavait: „Racionális alakjában (a dialektika — M. N.) a polgárságnak és doktrinér szószólóinak botránkozás és szörnyűség, mert a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát múlandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár.”²⁴ Basso azonban, bár kiemeli, minden társadalmi formáció, belső ellentmondásai következtében, önmagában hordozza saját elmúlását, igazat ad a strukturalistáknak, hogy a *gyakorlatban* ez nem olyan egyszerű, mint ahogy Marx képzelte: a szocializmusba való átmenet napjainkban tapasztalható nehézségeinél látni, milyen nagy az előző (tőkés) rendszer integráló ereje.

Van itt aztán Basso szövegében egy hosszabb, érdekes szakasz, amelyet egészében idézünk: „Ebből az következik — írja Basso —, hogy Marx számára a társadalom totalításban való vizsgálata annyit tesz, mint kialakulási folyamatában való vizsgálata: a totalítás és a genetikai folyamat egy és ugyanaz. Éppenséggel a ‚társadalmi formációt’, azaz — miként láttuk — a társadalmi viszonyok összességét, melyeket egy meghatározott termelési folyamat keltett életre, Marx ‚az egész történelem alapjának’ tekinti. Ebből következik, hogy Marx víziójában nemcsak hogy nehéz elsőbbséget adni a szerkezetnek a genezissel szemben, hanem nehéz őket fogalmilag is elválasztani. Természetesen Marx felfogásában is, valamely magasabb rendű genetikai mozzanat, amely a termelőerők egyre nagyobb növekedése miatt szükségessé vált, egy meghatározott ponton ellentmondásba kerül a statikus mozzanattal, melyet ugyanis alacsonyabb rendű termelési folyamat határoz meg, amelyik már konzervatív fázisába került, ez azonban ugyanazon egységes folyamaton belül következik be, mint ugyanazon történelmi dialektika kifejezése.”²⁵

Ez is a strukturalista marxistáknak van címezve. De vannak itt kommentárra szoruló gondolatok is. Basso dialektikafelfogásához majd később fűzünk néhány észrevételt. Ezúttal mindenekelőtt arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Basso itt sem teszi szóvá: a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikája voltaképpen a termelési módot képezi, s ez a dialektika csak ilyen mivoltában folyik a társadalmi formációban. Mint-hogy átugorja a termelési módot, a termelőerő közvetlenül a társadalmi formáció uralkodó elemeként jelenik meg, minden magyarázat nélkül. Az olvasó ezt a körülményt természetesen leggyakrabban Basso nézetével, mely szerint a termelőerő a történelmi dialektika mozgatóeleme. Olyan helyzet áll elő, hogy a társadalmi formáción belüli viszonyokat egy

²⁴ Marx: *A tőke*, I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1978., 20. lap.

²⁵ Lelio Basso, i. m., 123. lap.

elem (a termelőerő) azon funkciója artikulálja, amelyet az egy másik, szélesebb folyamatban szerzett. Tudniillik Basso olykor olyan benyomást kelt, mintha a történelmi folyamat nem a váltakozó termelési módok által artikulált társadalmi formációkban mint velük identikus folyamatban realizálná (az idézetben is a formáció csak a történelmi folyamat „alapja”), hanem mintha önálló entitású, emezeket is felölelő, náluk szélesebb folyamat volna, melynek szintén a termelőerő az uralkodó eleme. Úgy tesz, mintha természetes dolog volna, hogy a termelőerő, ha már a történelmi folyamat „mozgatóeleme”, egyúttal a társadalmi formációban is hasonló szerepet töltsön be. Csak így történhetett meg, hogy Basso az idézetben, annak ellenére, hogy a társadalmi viszonyok összességét — melleleg oktalanul — azonosítja magával a társadalmi formációval, mégis oly természetesnek veszi: a termelési viszonyok — ismét kellő argumentáció nélkül — a társadalmi formáció „statikus mozzanataként” jelennek meg!

De van itt még egy dolog. Basso nyilvánvalóan úgy képzei, hogy a termelőerők valami megfoghatatlan elrendelés következtében szakadatlanul növekednek, méghozzá osztályszempontból semleges alapon, voltaképpen egyenes fejlődési vonaluk van termelési módokon és társadalmi formációkon át, tekintet nélkül e módokra és formációkra. Miként látni fogjuk, az ilyen elképzelés aligha tartható.

S hogy mindez nem véletlen elírás, kiderül Basso további szövegéből, egy lappal az imént idézetek után: „Ezekből az idézetekből látni, hogy az emberek élnek, életük során fejlesztik a termelőerőket, azok aztán gyarapítják az emberi természet gazdagságát akár individuális, akár társadalmi szinten, de ez a fejlődési folyamat összeütközik a társadalmi viszonyok fosszilizálódási tendenciájával, melyek végül elnyomóvá, dehumanizálóvá válnak. E viszonyoktól pedig csupán a termelőerők további fejlesztése által szabadulhatnak meg, ami újfent feltételeket teremt azon társadalmi viszonyoknak a túlhaladására, melyek már a kisszámúak privilégiumának védelmezői, a többséggel szemben”. De éppenséggel ez az elnyomatás — napjainkban a tőkés elnyomatás — teremt feltételeket az újabb ugráshoz.”²⁶ Tehát ugyanazt olvashatjuk itt, mint fentebb. A termelőerők és a termelési viszonyok közötti dialektika megint úgy jelenik meg, mintha nem is ez képezné a termelési módot, hanem artikulálatlanul egy szélesebb folyamatba merülne, a termelőerők megint osztályjelleg nélkül fejlődnek és dominálnak, a termelési viszonyok itt már „fosszilizálódási tendenciával” vannak sújtva...

Ezzel végződik az a rész, mely a struktúra és a genesis elsőbbségi vitáját, arra hivatkozva, hogy a totalitás a dialektika igenlő és tagadó mozzanatait egyaránt felöleli, úgy dönti el, hogy a totalitás és a genetikai folyamat egységet alkot. És vajon csakugyan egységet alkot? Nem

²⁶ I. m., 124. lap.

egészen, vagy ha úgy tetszik, csupán sajtáságos módon; a genetikai folyamat ugyanis a totalitás kereteiben folyik, e kereteket alkalmasint be is tölti.

Így jutunk el Basso elképzelésének egyik legfontosabb részéhez, melyet — jelentősége miatt — közbevetett megjegyzés nélkül prezentálunk.

Azzal kezdí, hogy meg kell vizsgálni, „miként váltakozik a történelmi folyamat dialektikájában a termelőerők és termelési viszonyok között a konfliktus mozzanata a korrespondencia mozzanatával”. És tüstént így folytatja: „A termelőerők szakadatlanul növekednek, mert folyton fejlődnek az emberi szükségletek és mert ezeket a szükségleteket ki kell elégiteni, egy meghatározott pillanatban pedig a megnövekedett termelőerőket nem lehet a meglévő társadalmi viszonyok között igazgatni.”²⁷ Természetesen hozzát teszi, ily módon jelentkezik azon új termelési viszonyok szükségége, amelyek az új termelési módban majd kifejezik a termelőerők fejlődési fokát. „Az új társadalmi formáció (tegyük fel, tőkés) ily módon lépésről lépésre alakul ki — írja Basso —, előbb koegzisztál bizonyos módon a régivel, aztán fonákjára fordítja, és a helyébe lép. Ebben a folyamatban a totalitás elve, amely mozgásban tartja az új társadalmi formációt és szavatolja következetességét, haladó értelemben hat, mert feltételezi az összes társadalmi viszonyok haladását, arra a szintre emelve őket, amelyeket a termelőerők elértek.”²⁸

Amikor azonban az új társadalom megszületett, vagyis esetünkben kialakultak a tőkés társadalmi viszonyok (és itt Basso zárójelben, melleleg megjegyzi, hogy ez előbb a tőkének való formális, majd reális alárendeléssel történik), a termelőerők tovább fejlődnek, s a tőkés társadalomban a társadalmisítás irányába nőnek, idővel pedig felvetik az új termelési viszonyok bevezetésének szükségét. Ezek az új viszonyok azonban már nem alapulhatnak a magánjellegű elsajátításon, mert az ellentétben volna a termelőerők időközben kialakult társadalmi jellegével. Így következik be a tőkés világ alkonya és a szocializmus szükségessége. „De épp ezen a ponton — írja Basso —, a termelőerők fejlődésének kizárólag ezen a pontján, keletkezik az, amit Marx a kapitalizmus alapvető ellentmondásának és a szocialista forradalom alapjának mond. Tövis ez, mely a termelőerők fejlődéséből nő ki, mely a történelmi folyamatot mozgatja és a rendszer túlhaladását szorgalmazza. Akkor a régi társadalmi formáció totalizáló ereje, mely a tőkés termelési módhoz és a tőkés termelési viszonyokhoz való következetesség követelményét támasztja, vagy az, amit egyszerűen „a rendszer logikájának” mondunk, megszűnik a társadalom-konzerválás ereje lenni, megszűnik olyan erőnek lenni, mely szilárdan ellenáll nemcsak annak, hogy a termelőerők társadalmi jellegűen fejlődjenek, hanem annak is, hogy egyáltalán fejlődjenek.”²⁹

²⁷ I. m., 124 lap.

²⁸ I. m., 124—125. lap.

²⁹ I. m., 125. lap.

A legkülönösebb az, hogy Basso itt azt állítja, a termelőerő a folyton növekvő emberi szükségletek miatt fejlődik szakadatlanul, vagyis kiderül, hogy a történelmi folyamat mozgatóerejének is van mozgatóereje, még-hozzá egy olyan dolog — emberi szükségletek —, melynek helyét sem a termelési módon, sem a társadalmi formáción, sem a történelmi folyamaton belül meg sem határozta. Voltaképpen azt sem tudjuk, belső vagy külső tényezőként bukkan-e fel. Mindenekelőtt pedig azt volna jó tudni, miféle varázsszükszeggel rendelkeznek ezek az emberi szükségletek, hogy hatásukra a termelőeszközök osztályszempontból semleges, de szakadatlanul progresszív irányban fejlődjenek. Természetesen azt is nagyon jó volna tudni, vajon van-e a termelőerők fejlődésében forradalmi szakasz, vagy ellenkezőleg, egyenletesen, mechanikus módon haladnak elrendelt útjukon. És valóban csak egyirányú hatás volna-e a termelőerők és termelési viszonyok közötti kapcsolatban, vagy, legalább ezt elismeri Basso: ha már a termelési viszonyok gátolják a termelőerők fejlődését, ez már mégiscsak kölcsönhatás? Vagy talán éppúgy megtagadja a viszonzhatást, mint La Grassa, csak épp a termelési mód másik elemétől?

Aztán meg elégtelen magyarázatot kapunk egy másik fontos mozzanatról. Annak az időpontnak a meghatározására gondolunk, amikor „a megnövekedett termelőerőket nem lehet igazgatni a meglévő társadalmi viszonyok között”. Ez a termelési mód „alapellentétének” keletkezési időpontja. Úgy értsük-e ezt, hogy a feudális termelési mód „alapellentétének” megjelenési időpontja egyúttal a tőkés viszonyok keletkezésének az időpontja volna, s hasonlóképpen, a tőkés termelési mód „alapellentétének” megjelenési időpontja egyúttal a szocialista viszonyok megjelenésének kezdetét jelzi? Mikorra tegyük a szocialista termelési viszonyok kezdetét: valóban jelen volnának-e már a tőkés fejlődés delén? Sajnos, Basso semmi közelebbit nem mond, mikor következik be egy ilyen döntő fordulat, azaz időpont, s még inkább: miért nem lehet bekövetkezte után a régi módon igazgatni a termelőerőket? Úgy áll-e a dolog, hogy nem lehet igazgatni őket, de mégis igazgatják? Aki azt képzeli, banális dolgokat feszegetünk, próbálkozzék meg a válaszadással. Annál inkább feltehetjük az iménti kérdéseket, mert nem akármilyen fordulatról van szó, hanem olyanról, mely Basso szerint „kizárólag a fejlődés eme pontján” következik be.

Természetesen, az sem kielégítő, ahogyan a tőkés világ alapvető ellentmondását beleágyazza a gondolatmenetébe. Tudniillik nem veszi számításba, hogy a termelőerőknek a tőkés termelési módban bekövetkező társadalmazása vagy csak a társadalmazás azon típusai szerint folyik, amelyek a tőkés termelési móddal összhangban vannak (ezt állítja La Grassa), de akkor szembe kell néznünk a ténnyel, hogy alighanem továbbra is igazgatni lehet őket a tőkés termelési mód közepette, vagy pedig semleges irányban történik a termelőerők társadalmazása, esetleg a társadalmazás olyan típusai is lehetségesek (?!), amelyek már szocia-

lista jellegűek, s akkor többé csakugyan aligha lehet igazgatni a termelőerőket tőkés termelési viszonyok közepette. De az utóbbi esetben felmerül a probléma — s magyarázatot kell adni rá —, mi váltotta ki a termelőerők ilyen „kiugrását”, azaz honnan a forradalmi fordulat az ő fejlődésükben. Végezetül: lehetséges volna-e a termelőerők akármilyen „társadalmistása” — hiszen az nyilván viszony — a meglévő termelési viszonyokon kívül, s ha igen, milyen folyamatnak tekintsük azt?

Szóvá kell végül tennünk azt is, hogy Basso emberi tulajdonságokkal ruházta fel a „rendszer”, a társadalmi formációt, a történelmi folyamatot; mindezek a dolgok „követelményt támasztanak”, „törekednek”, „mozgatnak”. Mi több, Basso azt állítja, hogy a totalitás elve, tehát egy eszmetermék tartja mozgásban a társadalmi formációt (nota bene: hát nem a termelőerő a „mozgatóelem”?). Basso még csak nem is sejteti, hogy e dolgok mögött voltaképpen emberek tevékenykednek, hogy nem a rendszernek van „totalizáló ereje” (ez funkcionalista felfogásra vall), hanem — miként már utaltunk rá — az emberek használnak fel intézményeket, hogy általuk a viszonyokat, amelyekért osztályérdektől vezelve más emberek ellenében küzdenek, az élet minden területére kiterjesszék és érvényesítsék, és mindent, ami ezt megbontaná, igyekeznek elhárítani.

Természetesen, felmerül a kérdés, vajon Basso csakugyan úgy véli-e, ahogy itt írja: egy rendszer „totalizáló ereje” megszűnik, mihelyt megjelenik az összeütközés a termelőerők és a termelési viszonyok között. Vajon attól a pillanattól kezdve egy társadalmi formáción belül a „totalizáló erő” a régi kárára és az új javára kezd-e működni, annak elenére, hogy a régi megannyi intézménnyel rendelkezik, az új meg még semmivel sem? Felmerül a kérdés: nincs-e a réginek is meg az újnak is saját totalizáló ereje? Ismét tanúi lehetünk Basso tétovázásának és ellentmondásosságának. Ugyanis pár lappal korábban, amikor struktúra és a genesis elsőbbségének kérdését a dialektika azon sajátjával vélte eldönteni, hogy a totalitáson belül keletkezést és elinulást egyaránt magában foglal, rámutatott: a szocializmusba való átmenetkor kiderült, ez az elméletileg világos megoldás a gyakorlatban nem bizonyult egyszerűnek, méghozzá azért, mert senki sem számolt a tőkés világ még mindig meglévő totalizáló erejével. Mármost, mivel a tőkés világban már kétségtelenül megjelent a „belső ellentmondás”, ez azt jelentené, mégis megtartja totalizáló erejét a régi is. (Egyébként épp ezért véljük — miként már mondtuk —, hogy a totalizáló erő a termelési módon belül munkálkodik, s csak ennek közvetítésével jelenik meg a társadalmi formációban, nem pedig közvetlenül.) Ebből az következik, hogy egy-egy társadalmi formációban párhuzamosan két totalizáló erő is működhet, még ha a két termelési mód együvé is artikulálódott a társadalmi formációban.

Még egy helyen elismeri Basso, hogy a hanyatlófélben levő társadalmi

formációnak (helyesen termelési módot kellene mondania) is van totalizáló ereje. Egy lappal az imént olvasottak után már Basso is azt írja, hogy a tőkés viszonyok az eldologiasodás folyamata révén is igyekeznek perpetuálni magukat, egyúttal pedig megfosztani a termelőerők fejlődését haladó szellemű tartalmuktól és paralizálni a társadalom további haladását. „Más szóval — írja Basso — a termelőerők totalizáló ereje (hát mégsem pusztán a tőkéé a totalizáló erő? — M. N.) progresszív fázisából konzervatív fázisába megy át.”³⁰ Eszerint sem szűnik meg a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközése után a régi (esetünkben tőkés világ) totalizáló ereje, csak hatása válik konzervatívvá.

De ez a változat sem végleges. Egy lappal később újabb ötlettel hozakodik elő Basso: „De attól a pillanattól kezdve, amikor a termelőerők fejlődése összeütközésbe kerül a termelési viszonyok természetével, kezdetét veszi az egyre nagyobb ellentmondások fázisa, melynek során e fejlődés logikája (ui. a termelőerők fejlődésének logikája — M. N.) forradalmi értelemben az új társadalmi formáció felé vezet, ellenben a termelési viszonyok logikája konzervatív irányba vezet, hogy fenntartsa a régi rendszert és a meglévő viszonyok állandó újratermelését. Ugyanazon tőkés rendszeren belül ily módon két ellentétes logika munkálkodik...”³¹

Ez hát a harmadik változat. Az első szerint a totalizáló erő a társadalmi formációé, a második szerint a termelőerőé, a harmadik szerint két totalizáló erő van: a termelőerőnek is meg a termelési viszonyoknak is megvan a maga totalizáló ereje. Egyazon dologról beszél itt Basso? Akárhogy is van, véletlenül sem esik meg, hogy a termelési mód totalizáló erejéről beszéljen. Egyébként a harmadik változat esetében túlságosan kiütközik a termelőerők és a termelési viszonyok nem dialektikus szétválasztása (ezt bírálja La Grassa).

Ettől is nagyobb probléma, vajon Basso csakugyan két fázist különböztet-e meg — miként mondja — a társadalmi formáció (vagy a termelési mód) történelmi dialektikájában? Persze, félreérthetetlenül társadalmi formációról és két fázisról beszél, de, miként látni fogjuk, ez az elképzelés bizonyos nehézségeket támaszt. „Ha nem különböztetjük meg ezt a két fázist, mely minden társadalmi formáció történetét jelzi — írja Basso —, az első fázist, melyben a termelési viszonyok a termelőerők fejlődésével összhangban változnak, és a másodikat, melyben ez a korrespondencia zavarokkal van terhelve, és ahol összeütközések jelentkeznek, fennáll a veszély, hogy nem értjük meg a forradalmi folyamat igazi természetét, úgy, ahogy a történelmi fejlődést Marx materialista módon felfogta... A kialakulás és a felemelkedés fázisa, valamint a széthullás fázisa közötti választóvonal jelzi a jövő társadalom kialakulási folya-

³⁰ I. m., 126. lap.

³¹ I. m., 127. lap.

matának kezdetét, mely majd eltemeti a korábban kiépült társadalmat, azaz új történelmi átmeneti folyamat kezdetét jelzi.”³²

Basso itt kétszer is megfogalmazza a két fázis jellegét, s mindkét esetben a másodikat tekinti forradalmi fázisnak.

Két lappal később megfogalmazza ugyanazt, ellenőrizzük hát benyomásunkat! Basso közli, Marx a történelmi folyamatot a termelőerők és a termelési viszonyok közötti szakadatlan dialektikának látja, az összhang mozzanata és az opozíció mozzanata közötti dialektikának, majd így folytatja: „Mindig észben kell tartani e két mozzanat közötti különbséget, mert mindegyik belső logikája különböző. Az elsőben, mely az új társadalmi formáció felemelkedési és kialakulási fázisát jelzi, a termelőerők és termelési viszonyok konvergálnak, és együtt vezetnek az új, homogén rendszer felé, a totalitás felé, mely belsőleg koherens. De abban a pillanatban, mikor a termelőerők fejlődése összeütközik a termelési viszonyok természetével, kezdetét veszi az egyre nagyobb ellentmondások fázisa... stb.”, úgy, ahogy azt már fentebb idéztük: a termelőerők logikája az új társadalmi formáció felé vezet, a társadalmi viszonyok logikája viszont a régi fenntartását, tartósítását célozza. Ebből is úgy értjük, hogy a második fázis az úgynevezett forradalmi időszak.

Basso ezután néhány lappal később, abban a részben, amelynek a közcíme „A forradalom mint az objektív és szubjektív világ konvergenciája”, felteszi a kérdést: ki a szocialista forradalom legfőbb hordozója, vajon a termelőerők vagy a munkásosztály, illetve vajon az alapvető ellentmondás a termelőerők és a termelési viszonyok között jelentkezik-e, vagy a tőkés és a munkások között? Felhívja a figyelmet, hogy a „hagyományos” marxista felfogás szerint a tőkés és a munkások között, ő azonban úgy véli, „primáris forradalmi szerepet a termelőerőknek kell játszaniuk a munkások és a tőkés osztályharca közepette”.³³

Mielőtt továbbmennénk, tudomásul kell vennünk még egy fontos mozzanatot az osztályharc és a termelési mód ellentmondásaira vonatkozólag: „E két ellentmondás közötti lényeges különbség keletkezésük időpontjához fűződik: a tőkés és a munkások közötti antagonizmus ugyanabban a pillanatban születik, amikor a bérmunkaviszony, ezzel szemben a termelőerők és a termelési viszonyok közötti antagonizmus, ezt Marx minden alkalommal megismétli, csak „a fejlődés meghatározott pontján” születik.”³⁴ De tüstént meg kell kérdeznünk: nincs-e jelen ez az utóbbi, „alapvető” ellentmondás legalább virtuálisan, lappangva, kezdetől fogva, s van-e ennek jelentősége?

A fentiek alapján Basso igen érdekes, messzemenő következtetésre jut

³² I. m., 125. lap.

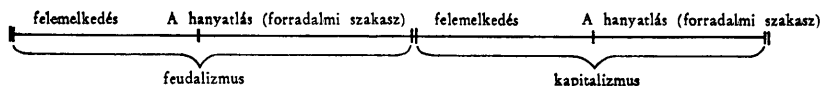
³³ I. m., 130. lap.

³⁴ I. m., 132. lap.

a két ellentmondás természetére és jelentőségére nézve. Erről azonban később, itt csupán a periodizáció érdekel bennünket.

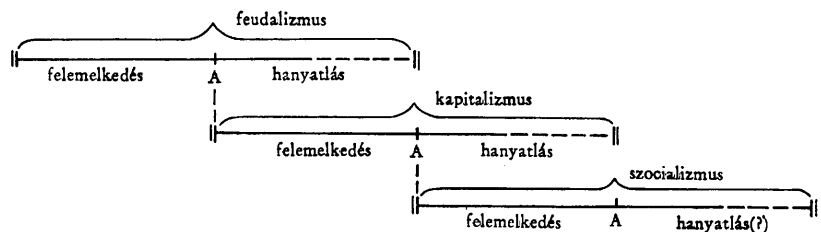
Úgy véljük, a két időpont megegyezik a már eddig megadottakkal: az első a tőkés viszonyok megjelenésének az időpontja (egybeesik a feudális termelőerők és termelési viszonyok közötti ellentét megjelenésével), a második pedig a tőkés termelőerők és termelési viszonyok közötti ellentmondás kezdetét jelzi (s elvben egybeesik a szocialista termelési viszonyok kezdeteivel).

Ezzel már ki is mondtuk a voltaképpeni problémát. Mivel Basso erős-ködik, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentét jelentkezésekor kezdődik egy termelési mód hanyatlásának az időszaka, de ugyanaz az időpont a következő termelési mód kialakulásának kezdetét is jelzi, nyilván nem gondolhatta, hogy a társadalmi formációk kétfázisos fejlődése ilyeténképpen fest:

A = a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentét megjelenése

Basso fejtegetései alapján a következő sémát kell felállítanunk:

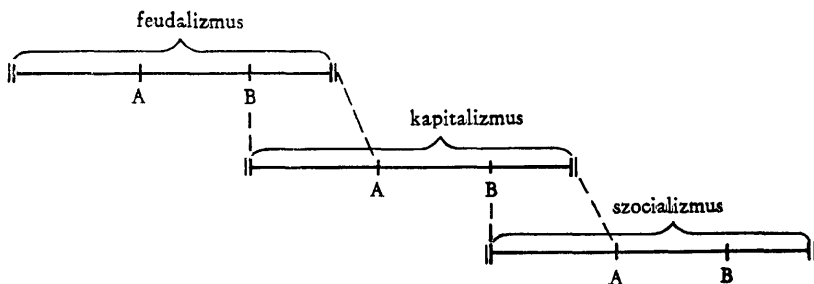

Az utóbbi sémán jól látszik, hogy egy-egy termelési módnak megvan ugyan a két fázisa, de a társadalmi formációban minden fázis egyúttal egy termelési mód felemelkedése és az előző termelési mód hanyatlása, illetve egy termelési mód hanyatlása és a következő termelési mód felemelkedése is. Épp ezért nincs rá kritériumunk, melynek alapján megkülönböztethetnénk a „termelési mód időszakát” a „forradalom időszakától” — emlékeztetünk rá, hogy Marx inszisztál e különbségen —, ha minden

egy szakaszban felemelkedés is, hanyatlás is van. És ami ennél is fontosabb: a fenti esetben egy meghatározott termelési mód semmiképpen sem jelentkezhethet viszonylag tiszta formában, azaz domináló formában a társadalmi formáció keretében. Ennek következménye, hogy Basso gyakorlatilag csupán több termelési módot artikuláló társadalmi formációt ismer, dominálót (tiszta) nem, holott egészen másként nyilatkozik.

Ezért attól tartunk, sémája elhibázott. Csupán egy pontban megadott választóvonalal lehet ugyan kétszakaszos fejlődésű termelési módot adni, de kétszakaszos fejlődést társadalmi formációban elérni nem lehet. Ehhez két pontban adott két választóvonal kell. Különben is, minden társadalmi formációban döntő jelentőségű választóvonalat egy-egy termelési mód dominálásának a bekövetkezte jelent, aminek az időpontját megadhatjuk — felfogás dolga — például a politikai forradalom kitörésével, vagy a munkának a tőke alá történő reális alárendelésének időpontjával (a feudalizmusban ennek megfelelő jelenséggel). Ezek jelentőségét azonban Basso szemlátomást tagadja; az utóbbit csupán zárójelben említi, anélkül, hogy bármi fontosságot tulajdonítana neki.

Ha Basso a termelőerők és a termelési viszonyok összeütközésének bekövetkezte révén adódó választóvonal mellett bevezette volna egy-egy termelési mód dominálásának a bekövetkeztét is, megkaphatta volna a két időszakot tartalmazó társadalmi formációt. Természetesen, más kérdés, helyes volna-e elképzelése egyéb okokból! Ez esetben a séma így festene:

A = a dominálás bekövetkezte

B = a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentét megjelenése

Itt minden termelési mód első és utolsó szakasza forradalmi időszak (az első az előző, az utolsó a következő termelési móddal képez átmeneti korszakot), viszont a közbülső szakasz meghatározott termelési mód dominálása, illetve „tiszta” időszaka. A társadalmi formációban ez két szakaszt ad: a termelési mód időszaka és a forradalmi (átmeneti) időszak rendes ütemben váltakoznak.

Az eddigiek során azt adtuk elő, miként látja Basso a történelmi folyamatot objektív mozzanata felől. Természetesen elvégzi a szubjektív mozzanat felől is a vizsgálatot, folyton figyelmeztetve, hogy a két mozzanat dialektikusan együvé tartozik.

Basso természetesen szóvát teszi, hogy Marx műveiben található idézeteket, melyek szerint például a tőkés termelés a természeti törvényszerűségek vaslogikája szerint realizálódik, mégis, Marx egész művének ismeretében világossá válik, hogy Marx sohasem gondolt a forradalom fatális eljövételére. Bizonyosságul idézi Marxnak Vera Zaszulicshoz címzett levelét, melyben az orosz faluközösség fejlődési lehetőségéről szólva a fatális kimenetelt tagadja, dualizmusról beszél, s állítja, hogy mindkét kimenetel, a régi vagy az új győzelme *egyaránt* lehetséges. Basso szerint: „Épp azért, hogy ez az ambivalencia megoldást nyerjen, hogy ez az alternatíva eldőljön, szükségessé válik a tömegek beavatkozása, a munkásmozgalom közreműködése, az osztályharc befolyása.”³⁵ Aktuális vonatkozásban ezt így fogalmazza meg: „... a forradalmi folyamat, mely a termelőerők és a termelési viszonyok ellentétén alapszik, szükségszerűen megköveteli a munkásosztály közreműködését, ami nélkül a termelőerők fejlődésének objektív folyamata nem vezethetne szocialista kimenetelhez.”³⁶ Mellesleg felhívjuk a figyelmet, hogy forradalmi folyamatként itt is a termelési mód folyamata szerepel, nem pedig az osztályharc, noha Basso nyomatékosan kiemelte — s ez a különös az egészben —, hogy a voltaképpen forradalmi folyamat nem vezethet forradalomhoz, hanem csak egy nem forradalmi folyamat „közreműködése” juttathat el bennünket a forradalomhoz.

A forradalmi folyamat objektív és szubjektív mozzanatát természetesen meg kell különböztetni, nekünk azonban az a benyomásunk, Basso el is különíti őket, sőt lényegileg, jellegre nézve annyira különválasztja őket, hogy többé nem képes kielégítő magyarázatot adni arra, miből is állna a dialektikus azonosság a két mozzanat esetében. Hiszen az, hogy az egyik nem képes bevégezni a dolgát és másvalaminek a segítségére szorul, még nem győz meg bennünket arról, hogy épp ezzel a másikkal alkot dialektikus azonosságot.

Már említettük, hogy Basso a termelőerők és a termelési viszonyok ellentéte és a tőkések meg a munkások ellentéte között „lényegi különbséget” lát sok más mellett keletkezési idejükre nézve is: az előbbi csak „a fejlődés meghatározott pontján” jelentkezik, az utóbbi viszont tüstént a bérviszonyok megjelenésekor, mégis alapvető ellentétnek az előbbit — vagyis a később bekövetkezőt — tekinthetjük. „Abban az első szakaszban — írja Basso — még nem jött létre az alapvető ellentét, s ezáltal a szocialista forradalom objektív lehetősége sem. Létrejött azon-

³⁵ I. m., 134. lap.

³⁶ I. m., 131—132. lap.

ban a tőkésék és a munkások közötti konfliktus, amely mindenekelőtt a munka- és életkörülmények körül csúcsosodott, s ez azt jelenti, a praekapitalista helyzet erőszakos megváltoztatása, vagy pedig, különösen, a bérvizonyok feltételei, a munkaidő nyomorúságos lopása' körül. De az ilyen természetű konfliktus nem nyit utat a szocialista társadalom felé, ha nincsenek meg más feltételek is: Marx sohasem gondolta a kommunista forradalom történelmi szükségszerűségét a 'teljes terméket a dolgozóknak' jelszóra alapozni. Így a forradalmat nem lehet kivívni csak azért, mert valaki ki van zsákmányolva, kivált nem a Marx felfogásával megegyező forradalmat. A rabságban levők felkelhetnek a rabság ellen, de csak e tényből kifolyólag nem válhatnak uralkodó osztállyá. A tőkés osztály nem azért győzött a maga forradalmában, mert elnyomott és kizsákmányolt osztály volt, hanem azért, mert évszázados folyamat következtében olyan történelmi helyzetbe került, hogy átvehette a termelési folyamat és a társadalom feletti dominációt, ugyanis a történelmi folyamat haladóbb szellemű mozzanatának, magasabb rendű társadalmi formának volt a megtestesítője. Ha a munkásosztály argumentuma csupán a kizsákmányoltság lett volna, mint ahogy Marx írta fejlődésének ideologikus szakaszában, aligha vívhatta volna ki (igen, Basso múlt időt használ — M. N.) a társadalmi és politikai hegemoniát. Mindaddig, amíg a konfliktus a tőkésék és a munkásosztály közötti viszonyon belül marad, a munkásosztály ellentéte egyfelől a ludizmus végső pontja, másfelől a szakszervezeti kompromisszumok között ingázhat, de nem változik szocialista forradalommá."³⁷

Basso itt néhány nagy horderejű kérdést vetett fel. Megkülönböztetett figyelmet érdemel, hogy a történelem során egyetlen osztály sem vette át forradalom révén a társadalom feletti dominációt csak azért, mert kizsákmányolt volt, hanem szabály szerint csak az a társadalmi erő vette át a dominációt, amelyik magasabb rendű társadalmi formációt testesített meg. Tekintsük tehát kivételnek a restaurációkat és más „sikeres” retrográd folyamatokat, nem firtatva most, hogy ez esetben hol is a helye a történelmi folyamatokban az ilyen ellenforradalmaknak. Bassóval néhány alapvető dologban egyetértünk. Magunk is felhívjuk a figyelmet: a rabszolgatartó társadalmi formációban az alapvető osztályharc természetesen a rabszolgatartók és a rabszolgák között folyt, mert e termelési módban az előbbieket dominálták, az utóbbiak meg — más kizsákmányoltaktól eltérően — a legteltesebben voltak e dominációnak alávetve. A fejlődés egy pontján azonban — tételezzük fel, hogy ez a Basso által megnevezett pont volt, mármint a rabszolgatartó termelési módban bekövetkezett ellentét a termelőerők és a termelési viszonyok között — váratlanul megjelent egy új, harmadik társadalmi erő, a feudális urak, akik lehetőséget láttak egy új termelési mód kialakítására,

³⁷ I. m., 132—133. lap.

mely gyakorlatban bizonyítottan minőségileg többet kínált a leendő dominálóknak és az összes meglévő és esetlegesen leendő elnyomottaknak „az élet termelése” tekintetében, mint a rabszolgatartó termelési mód, ezáltal fokozatosan tárgyaltanná vált az addigi alapvető osztályharc, a feudális urak megvívták forradalmukat a rabszolgatartók ellenében, s dominálni kezdtek az új társadalmi formációban. E folyamatban a rabszolgatartók és a feudális urak között egészen más volt az ellentét, mint a rabszolgatartók és a rabszolgák között. Természetesen, ideiglenes osztályszövetségek is születtek. A felszabadult rabszolgák felszívódtak az új rendi tagolódásban. Ugyanez történt a feudalizmusban is. Nem a jobbágyok lettek az új forradalom szubjektumai, hanem a polgárok; a jobbágyok felszívódtak az új osztályok soraiba. Az hát a kérdés, miként alakul a helyzet a tőkés társadalom esetében, meg az, mikor és miként jutnak a termelőerők arra a fejlettségi fokra, mely lehetővé teszi a kizsákmányolást kizáró termelési mód létrehozását.

Abban viszont nehéz egyetérteni Bassoval, hogy Marx nem a kizsákmányolás megszűntetésében, hanem a termelőerők fejlesztésében látta a forradalom tartalmát. Ez a két dolog együvé tartozik: olyan termelőerők kifejlesztéséért folyjon a küzdelem, amelyek lehetővé teszik a kizsákmányolás nélküli termelési mód kialakítását. Ha azt akarjuk, hogy a dolgozó, szabad egyénisége kialakulásának zálogaként, ellenőrzése alá hajtja a termelést, akkor valamiképpen múlhatatlanul be kell következnie annak is, hogy a „teljes terméket a dolgozóknak” elve realizálódjék. Basso saját tézisével kerül ellentétbe, ha ezt tagadja. Egyúttal: helytelenül ítéli meg Marx elképzelését az osztályharc tartalmáról.

Basso inkább mondhatta volna, hogy mivel az osztályharc a kizsákmányolás megszüntetéséért folyik, midőn a tőkés társadalmi formációban megjelenik a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentét, az osztályharc kiterjed az objektív feltételek megteremtésére is: azon termelőerők „kitermelésére”, amelyek lehetővé teszik a kizsákmányolás nélküli termelési mód kialakulását. A szubjektív és az objektív ilyen dialektikája azonban teljességgel idegen Basso számára. Szerinte ugyanis a termelőerő objektíve elrendelt úton fejlődik, s erről szubjektív behatás le nem térítheti.

Basso nem azt mondja, hogy a tőkés fejlődés két szakaszában változik a tőkés és a munkás közötti konfliktus tartalma, nem azt, hogy miután bekövetkezik a termelőerő és a termelési viszony közötti ellentét, ennek az ellentétnek a tartalma is a tőkés és a munkás közötti konfliktus részévé válik, hanem azt, hogy egyazon történelmi folyamat két mozzanatánál, az objektívnál és a szubjektívnál jelentkező ellentét mindkét időszakon át lényegileg különbözik, és változatlanul különböző is marad. Ennek következtében Basso képtelen többé funkció szerint szükségszerűen egybehozni az objektív és szubjektív mozzanatot. Ezért az a kijelentése, hogy egybetartoznak, csupán apellációként hat. Mert mi

történik itt tulajdonképpen? Basso szerint az történik, hogy a termelőerő, bár a forradalom elhivatott hordozója, gyakorlatilag képtelen kivitelezni a forradalmat, minthogy pedig ő, Basso, nem tudja argumentáltan megnevezni a kivitelezés elhivatott szubjektumát, arra biztatja a munkásosztályt, önszántából sajátítsa ki magának a kivitelezés funkcióját, bár ő, Basso, úgy véli, a munkásosztály — társadalmi funkciója szerint — csupán a kizsákmányoltság tényéből következő gazdasági harcra hivatott, nem pedig forradalomra. Kijelenti, a munkásosztály, elhivatottságának hiánya ellenére, képes kivitelezni a forradalmat. Biztatja pedig a munkásosztályt funkcióbitorlásra azért, mert nincs más, aki ezt megtehetné, s ha senki sem teszi meg, nem lesz forradalom. Ha pedig felteszszük a kérdést, miért nem vezet az objektív folyamat szükségképpen forradalomba, Basso szerint azért, mert az érett kapitalizmusban — miként már jeleztük — divergencia következik be a termelőerők és a termelési viszonyok logikája között: az előző a meglévő rendszer túlhaladását, az utóbbi annak megőrzését célozza. Basso szerint ezért szükséges egy szubjektív erő *tudatos* beavatkozása: a termelőerők logikájának érvényesítése végett.

Természetesen, elvben Basso is tudja, hogy a történelmi folyamat objektív és szubjektív mozzanata nem választható ketté. Godelier-nek éppen ezt rója fel: a forradalmat kedvező pillanatnak tekinti, amelyet a párt szervezett úton realizál, de már Rosa Luxemburg is felismerte, hogy a „krízisek” történelmi folyamat szerves részeként érnek be. Basso szerint éppenséggel a hosszan tartó forradalmi folyamat (az objektív körülmények közrejátszása révén) érleli be a kedvező alkalmat, s teszi lehetővé kihasználását; a forradalmi tudat érettsége is ugyanennek a hosszan tartó forradalmi gyakorlatnak a terméke. „Nem kell tehát előbb szétválasztottságot, aztán konjunkturális találkozást feltételezni a forradalomba vezető objektív és szubjektív mozzanat között — írja Basso —, hanem ellenkezőleg, a két mozzanat állandó, szerves egységét.”³⁸

Ismertetőnket annak prezentálásával végezzük, Basso szerint mit tekint Marx az osztályharc tartalmának. Basso sajnálkozását fejezi ki, hogy ezzel kapcsolatban Marx egy kevésbé ismert s ezért ritkán olvasott művére hivatkozik, a *Herr Vogt* címűre, melyet Marx 1860-ban írt, tehát alkotóereje teljében: a *Grundrisse* után és *A tőke* előtt. Kiemeli, hogy e témával kapcsolatban Marx sehol sem nyújtott szerencsésebb megfogalmazást. Arra a részre hivatkozik, amelyben Marx elvetette az angol—francia szocializmus és a német filozófia elegyét mint a Kommunista Szövetség eszmeiségének alapját, s kifejtette, hogy egyetlen elméleti alapul a polgári társadalom gazdasági szerkezetének tudományos vizsgálatát kell tekinteni, épp azért, hogy megragadható legyen a forradalom immanens folyamata, a gyakorlati tevékenység pedig „a sze-

³⁸ I. m., 135. lap.

münk előtt játszódó szociális forradalom történelmi folyamatában való tudatos részvétel” legyen.

Ha számításba vesszük mindazokat az eredményeket, amelyeket a politikai harc sajátságairól az elmúlt másfél évtizedben nyugati marxisták felfedtek, mind Basso Marxnak tulajdonított osztályharc-felfogása, mind saját elképzelése meglehetősen szegényes.

Faragó Endre: Szántó, 1960.